

Dr. V.M. Patil

67

Shri. Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's

Smt. Akkatai Ramgonda Patil
Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji

ONE DAY NATIONAL SEMINAR ON

Contribution of Indian Women in Historical, Economic, Political & Social Fields of Post Independence'

Saturday 25th February, 2017

P R O C E E D I N G

Organizing/Convener

PRIN. DR. ANIL PATIL

Sr. No.	Title	Author	Page No.
18.	ROLE OF WOMEN IN LIVESTOCK SECTOR IN INDIA	Lalita Dattatray Jagtap	102
19.	"SCHEMES FOR WOMEN EMPOWERMENT IN INDIA"	Sawant Asha V.,	107
20.	CONTRIBUTION OF INDIAN WOMEN ENTREPRENEURS IN VARIOUS SECTORS	Smt. Jamadar Shahida Abdulrahim, Shri .Wandre Vasant Shankarrao	116
21.	CONTRIBUTION OF WOMEN IN INDUSTRY	Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil	122
22.	कायदेमंडळातील स्त्रीयचे प्रतिनिधीत्व	प्रा. डॉ. एंड्रिया फुर्सन अणगे	128
23.	'इंदिरा गांधीचे भारतीय राजकारणातील योगदान'	प्रा. बी. एस. पाटील	134
24.	"CONTRIBUTION OF INDIAN WOMEN IN POLITICS"	Dr. Raju Kalmesh Sawant	137
25.	स्वार्तन्त्र्योत्तर कालातील भारतीय महिलाचे यजकारणातील योगदान किंविष शंदर्भ - इंदिरा गांधी	प्रा. बाबूयाव निवृत्ती पवार प्रा. गोरख बाबूयाव ग्राम्यकर्ता	141
26.	POLITICAL PARTICIPATION AND WOMEN IN INDIA	Prof.Varsha.M.Potdar	145
27.	WOMEN EMPOWERMENT IN INDIA	Dr. Prafull Babanrao Chavate	151
28.	भारतीय यजकारणातील इंदिरा गांधीचे योगदान	प्रा. श्री. बळकर्तयाव कुंडलिक जाधव	157
29.	पंचायती यजस्त्यमधील महिलाची श्रमिका	प्रा. डॉ. नही.एम. पाटील डयोती रेशा कानके	164 ✓
30.	भारतीय स्त्रिया व राजकारण : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा.बी.बी. वाघमोडे	167
31.	विद्या बाल यांचे पत्रकारिता व सामजिक संघटनेच्या माध्यमातून स्त्री मुक्ती चळवळीतील योगदान	पी. डी. पाटील	171
32.	महिला सामाजिक चळवळ उल्कांती व विकास	प्रा.डॉ. वावासाहेब एस. शिंदे	175
33.	WOMEN EMPOWERMENT IN INDIA: A BRIEF DISCUSSION	Mrs. S. S. Digraje	181
34.	भारतीय स्त्रीचे ग्राम विकासातील योगदान : निलिमा मिञ्चा	प्रा.डॉ. ड्यूकीरहुसेन हाकीम शदे	186
35.	STATUS OF INDIAN WOMEN IN FIELD OF SCIENCE POST INDEPENDENCE	Smita T. Patil	190
36.	अंतरिक्ष याजी - कल्पना चावला	प्रा. सौ. आशाराणी आण्यासो हावले	194
37.	EMPOWERMENT OF WOMEN	Mrs. Prof. U.S.Khot	198
38.	जीवन सभापिता - सश्याभाग सुशीलादेवी साळुखे- एक जीवन परिचय	प्रो. सौ. संगीता प्रमोद पाटील, सौ. हेमलता एन. कोले, प्रो. सौ. सफद शिंदे	202

पंचायती यजस्त्यामधील महिलाची भूमिका

प्रा. डॉ. नवी.एम. पाटील
ज्योती रमेश कांबळे

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्योत्तर भारतात लोकशाहीला बळकट बनविण्यासाठी व ख-या अर्थाने विकेंद्रीत करण्यासाठी पंचायती यजयन्यवस्था स्वीकारण्यात आली. पंचायती संस्थामध्ये ख-या अर्थाने लोकशाही संस्था प्रस्थापित होऊ शकल्या नाही, कारण माग्नासलेल्या दबल्या गेलेल्या कर्मापर्यंत लोकशाही पोहचली नाही. या माग्नासलेल्या मध्ये स्त्रियाहि होत्या. एकूण लोकशाहेच्या ५०टक्के स्त्रियांचा लोकशाहीत सहभाग अत्यंत कमी होता. भारत स्वातंत्र्य चळवळीत मोठ्या प्रमाणात सहभागी झालेल्या रुजीयाना स्वातंत्र्यानंतर सामाजिक व यजकीय कारभायत त्याचा सहभाग माज कमी झालेला दिसून येतो. गव. तालुका व जिल्हा पातळीवर शासकिय कारभायत महिलांचा सहभाग वाढावा यासाठी बलवंतराय मेहता समितीने पंचायत संस्थावर दोन स्त्रिया नियुक्त करण्याची शिफारस केली. माज महायश्चृत त्याचा फारसा प्रभाव दिसला नाही. स्त्रियांची नियुक्ती ही नाममाज ठरली.

१९७५ हे वर्ष संयुक्त राष्ट्रसंघाने महिला वर्ष म्हणून जाहीर केल्यानंतर माज महिलाच्या प्रश्नाना ख-या अर्थाने वाचा फोडली गेली. महिलाच्या आर्थिक, सामाजिक, यजकीय संस्थावरील प्रश्नाकडे मार्भीयाने पाहिले जाऊ लागले. रुजी चळवळ, रुजी संघटना विस्तारु लागल्या यात्रून महिला आरक्षणाचा प्रश्नपुढे आणला गेला. कर्नाटक, यजयात पंचायतीमध्ये स्त्रियाना आरक्षण दिले यापाठोपाठ महायश्चृत १९८४ साली प्राचार्य पी.बी.पाटील याच्या अध्यक्षतेखाली पंचायत यज मुल्यभापन समितीने स्त्रियाना पंचायतीमध्ये २५टक्के आरक्षणाची शिफारस केली.

१९८९ मध्ये पंचायतीमध्ये स्त्रियाना ३०टक्के आरक्षण देणारे ६४वी घटनादुरुस्ती किंविक यजीव गाढी सरकारने माडले माज २३ डिसेंबर १९९२ ला संसदेने मान्य करून २४ एप्रिल १९९३ रोजी राष्ट्रपतीच्या स्वाक्षरीने ७३वी व ७४वी घटना दुरुस्ती कायदा म्हणून अमलात आले.

७३वी घटनादुरुस्ती ख-या अर्थाने महिलाच्या दृष्टीकोनातून क्रातीकारी ठरली. यामुळे महिलाना ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हापरिषद या तिंही स्तरावर ३३टक्के यजीव जाग्गा ठेवण्यात आल्या. या किंविकामुळे महिलाच्या यजकीय व सामाजिक सहभाग वाढवण्यात मदत झाली. पण पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे या कायद्याचा गैरवापर ही केला जातोय. महिलाना निकून आणून प्रत्यक्ष कामकाज हे तिच्या घरच्या पुरुष मंडळीकडूनच चालविले जाऊ लागले.

माग्नासंसामाजातील पुरुषांना यजकारणातील सहभागावर प्र॑न उठवले जात असताना तिथे दलित महिलांचा सहभाग सहभागाबाबत प्र॑न उठवले जाऊ लागले. याचे उद्यहरण म्हणजे महायश्चृतील विदर्भीतील एक सरपंच इंदूताई काबळे ही दलित समाजातील आहे, म्हणून तिला पुरुष सदस्यांनी किंविक केला. काही ठिकाणी अकिंवासाचा ठराव माडून स्त्रियाना पदचयुत केले गेल्याचे ही उद्यहरण देता येतील. जगातील काहीच लोकशाही यजयामध्ये नागरिकाना उमेदवाराना परत बोलवण्याचा हक्क आहे. भारतात पंचायत स्तरावर हा अधिकार दिला गेला आहे. ही एक चांगली बाब मानता

येईल. माज त्याचा उपयोग एखाद्या रुजीला पदाकरन काढून टाकण्याचा जर प्रयत्न होत असेल तर अतिशय दुर्दैकी बाबू म्हणता येईल.

वरील गोष्टी पाहिल्या असता या आरक्षणाचा उपयोग किंवा त्याचा फायदा स्थियाना झालाच नाही. असेही म्हणता येत नाही. आज जिल्हा परिषिद अध्यक्षपदही ३३टके प्रमाणात फिरत्या पद्धतीने स्थियासाठी राखीव आहे. स्थियाना त्याच्या कर्तृत्याची जाण कामाची गोडी निर्मिण झाली, नेतृत्व मुण्डाचा विकास झाला तर ३३टके प्रमाण वाढवून ते ५०टके पर्यंत जाईल. उदाहरण घ्यायचे झाले तर १९८५ ला कर्नाटकात आरक्षणाचा कायदा लागू झाला आज तिथे ४३टके स्थिया ग्रामपंचायतीवर निवडून येतात.

स्थियाना या आरक्षणाचा फायदा झाला आहे माज स्थिया अधिक कार्यक्षमतेने व आत्मविरागाने काम करतात, त्यामुळे त्याचा फायदा शासनाच्या ग्रामीण भागातील योजना सफल होण्यात महत्वाच्या वाटा आहे. उदा. महायाष्ट्रातील ग्रामस्वच्छता अभियानाला स्थियाच्या सहभागामुळे मोठे यश आले आहे. अनेक ग्रामीण भागात पाणी प्रैन नळपाणी योजना, कुपोषण, दारुबंदी जुगारबंदी इ. समस्या सोडविण्यात सफल होताना दिसतात. उदा. कोल्हापूर जिल्हातील वाशी येथील पार्कीनीबाई माळी यांनी दारुबंदीसाठी केलेले प्रयत्न असो व मनपाडले येथे अप्णा हजारेच्या प्रेणेतून स्थियानी केलेली दारुबंदी महायाष्ट्राबोरेवर, आधिप्रदेश प. बंगल ओरिसा केरळ, इ. राज्यात रुजी सहभागातून शासकीय योजना सफल झालेल्या दिशून येतात.

अद्या स्थियाकडे बघण्याची दृष्टी बदलत आहे. स्थियानाही राजकीय व सामाजीक स्तरावर महत्व प्राप्त होत आहे. यामध्ये ग्रामसेवक, पंचायत समिती व जिल्हा परिषदेतील अधिकारी ही निवडून आलेल्या स्थियाना केवळ मदतच नव्हे. तर प्रोत्याहन ही देतात. माज स्थियाना कुटुंबाबोरेवर सामाजिक व राजकीय स्तरावर पुरुषपिक्षा जास्त कष्ट करावे लागतात. आज ग्रामीण रुजीयाही समाजात व राजकारणात आपला ठसा उभटकताना दिसतात. रुजीयाच्या यशस्वीतेची व कर्तृत्वाची साक्ष पटून देतात त्या म्हणजे महिला पंचायती प. बंगल, आधिप्रदेश महायाष्ट्र या राज्यात सपूर्णपणे रुजीयाना चालवलेल्या ग्रामपंचायतीची उदाहरणे ही सांगता येतील.

आरक्षण धोरण्याच्या माध्यमातून स्थियाना राजकीय व सामाजिक प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे हा जसा उद्देश होता. तसाच स्थियाच्यातील नेतृत्व मुण्डाचा विकास करणे हाही उद्देश होता. पंचायतीतून निर्मिण झालेले नेतृत्व हे यशस्वेपर्यंत पोहचले जावे यासाठी स्थियाना योग्य मार्गदर्शन व प्रशिक्षणाची गरज ही आहे.

पंचायतीमधून निर्मिण होणा-या रुजी नेतृत्वाच्या विकासाची गरज आज आहे व रुजी नेतृत्वामध्ये प्रत्येक ठिकाणी सामाजिक, आर्थिक, ऐतिहासिक कारणामुळे व जात कर्म, कौटूबिक, शिक्षण, वय राजकीय सामाजिक पार्श्वभूमी या सर्वांमुळे त्यात बदल होताना दिसतो. रुजी आरक्षणाच्या धोरणाबोरेवर ते अधिक प्रभावी होण्यासाठी स्थियामध्ये शिक्षणाचा प्रशार करणे, त्याना आर्थिकदृष्ट्या स्वाकलबी करणे, सप्ततीतील वाटा त्याचबोरेवर रुजी-पुरुष समानता, कामाची पारंपारिक वाटणी बदलून कौटूबिक जबाबदा-या बदलून स्थियाच्या सबलीकरण करणे गरजेचे आहे.

पंचायतीमध्ये निवडून आलेल्या स्थियानी रुजी सबलीकरणातही आपला यहभाग दाखविला पाहिजे. आपले कार्य, पक्ष, कर्म, या पुरते मर्यादित न ठेवता स्थियाना झाल्याशिवाय त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वाकलबी होऊ शकणार नाही. याचीही जाणीव पंचायतीत निवडून आलेल्या रुजीयाना असणे गरजेचे आहे. ग्यागातील कारभायत

येईल. माज त्याचा उपयोग एखाद्या रुजीला पदाकून काढून टाकण्याचा जर प्रयत्न होत असेल तर अतिशय दुर्दैकी बाब म्हणता येईल.

वरील गोष्टी पाहिल्या असेता या आरक्षण्याचा उपयोग किंवा त्याचा फायदा स्थियाना झालाच नाही. असेही म्हणता येत नाही. आज जिल्हा परिषिद अध्यक्षपदही ३३टके प्रभाणात फिरत्या पृष्ठदीर्घे स्थियासाठी याखीव आहे. स्थियाना त्याच्या कर्तृत्याची जाण कामाची गोडी निर्भीण झाली. नेतृत्व मुण्डाचा विकास झाला तर ३३टके प्रभाण वाढवून ते ५०टके पर्यंत जाईल. उदाहरण द्यायचे झाले तर १९८५ ला कर्नाटकात आरक्षण्याचा कायदा लागू झाला आज तिथे ४३टके स्थिया ग्रामपंचायतीकर निवून येतात.

स्थियाना या आरक्षण्याचा फायदा झाला आहे माज स्थिया अधिक कार्यक्रमतेने व आत्मविरासाने काम करतात, त्यामुळे त्याचा फायदा शासनाच्या ग्रामीण भागातील योजना सफल होण्यात महत्वाचा वाटा आहे. उदा. महायश्ट्रतील ग्रामस्वच्छता अभियानाला स्थियाच्या सहभागामुळे भोठे यश आले आहे. अनेक ग्रामीण भागात पाणी प्रैंन नळपाणी योजना, कुपोषण, दारुबदी झुग्गरबदी इ. समस्या सोडविण्यात सफल होताना दिसतात. उदा. कोल्हापुर जिल्हातील वारी येथील पार्कीवाई माळी यानी दारुबदीसाठी केलेले प्रयत्न असो व मनपाडले येथे अण्णा हजारेच्या प्रेरणेत्रून स्थियानी केलेली दारुबदी महायश्ट्रबोर, आधप्रदेश प. बगाल ओरिसा केरळ, इ. यड्यात रुजी सहभागातून शासकीय योजना सफल झालेल्या दिसून येतात.

सध्या स्थियाकडे बघण्याची दृष्टी बदलत आहे. स्थियानाही यजकीय व सामाजीक स्तरावर महत्व प्राप्त होत आहे. यामध्ये ग्रामसेवक, पंचायत समिती व जिल्हा परिषिदेतील अधिकारी ही निवून आलेल्या स्थियाना केवळ मदतच नव्हे. तर प्रोत्याहन ही देतात. माज स्थियाना कुटुंबाबोर यामाजिक व यजकीय स्तरावर पुरुषांपेक्षा जास्त कष्ट करावे लागतात. आज ग्रामीण रुजीयाही समाजात व यजकारणात आपला ठसा उभटकताना दिसतात. रुजीयाच्या यशस्वीतेची व कर्तृत्वाची साक्ष पटून देतात त्या म्हणजे महिला पंचायती प. बगाल, आधप्रदेश महायश्ट्र या यड्यात संपूर्णपणे रुजीयाना चालकलेल्या ग्रामपंचायतीची उदाहरणे ही सागता येतील.

आरक्षण धोरणाच्या माध्यमातून स्थियाना यजकीय व सामाजिक प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे हा जसा उद्देश होता. तसाच स्थियाच्यातील नेतृत्व मुण्डाचा विकास करणे हाही उद्देश होता. पंचायतीतून निर्भीण झालेले नेतृत्व हे संसदेपर्यंत पोहचले जावे यासाठी स्थियाना योग्य मार्गदर्शन व प्रशिक्षणाची गरज ही आहे.

पंचायतीमधून निर्भीण होणा-या रुजी नेतृत्वाच्या विकासाची गरज आज आहे व रुजी नेतृत्वामध्ये प्रत्येक ठिकाणी सामाजिक, आर्थिक, ऐतिहासिक कारणामुळे व जात कर्म, कौटुंबिक, शिक्षण, क्या यजकीय सामाजिक पारश्वभूमी या सर्वांमुळे त्यात बदल होताना दिसतो. रुजी आरक्षणाच्या धोरणाबोर ते अधिक प्रभावी होण्यासाठी स्थियामध्ये शिक्षणाचा प्रशार करणे, त्याना आर्थिकदृष्ट्या स्वाकलंबी करणे, संपत्तीतील वाटा त्याचबोर रुजी-पुरुष समानता, कामाची पारंपारिक वाटणी बदलून कौटुंबिक जबाबद्य-या बदलून स्थियाच्या सबलीकरण करणे गरजेचे आहे.

पंचायतीमध्ये निवून आलेल्या स्थियानी रुजी सबलीकरणातही आपला सहभाग दाखविला पाहिजे. आपले कार्य, पक्ष, कर्म, या पुरते मर्यादित न ठेवता स्थियाना याल्याशिवाय त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वाकलंबी होऊ शकणार नाही. याचीही जाणीव पंचायतीत निवून आलेल्या रुजीयाना असणे गरजेचे आहे. भागातील कारभायत

स्थियाचा सहभाग वाढवून लोकशाही निर्मिण करण्याची गरज आहे. विलासराव देशभुखानी महिला ग्रामसभेची सुरुवात केली. माज त्याची प्रत्यक्षात अमलबजाकणी होताना दिसत नाही. महिला सरपंचानी या ग्रामसभा भरविल्या पाहिजे यात्रून स्थियाचे व गावचे प्रश्न सोडविले जातील. पचायतीत निवून आलेल्या स्थियानी स्थियाचा सहभाग वाढविण्यासाठी ग्रामगावमध्ये महिला मंडळे, बचतगट, स्थापन करून स्थियाना संघटित करून त्याच्यात जाणीव जागृती करण्याची त्याना स्वावलंबी करण्याची, ग्रामसभेमध्ये स्थियाना सहभाग वाढवून ख-या अर्थने ग्राव कारभारात लोकराही निर्मिण करण्याची आवश्यकता आहे.

पचायतीमध्ये निर्मिण झालेल्या स्थि नेतृत्वाला योग्य प्रशिक्षण देऊन त्याना त्याचे नेतृत्व राष्ट्रीय पातळीवर नेता येईल त्यामुळे पचायतीमध्ये मिळालेल्या आरक्षणाचा उपयोग हा ग्रामीण भागातील रुजी सक्षकतीकरणास होईल. व ख-या अर्थने या आरक्षणाचा ग्रूप हेतू साध्य होईल.

समाप्ती :

लोकराहीचा ख-या अर्थने हेतू साध्य करायचा असेल तर पचायतीमध्ये मिळालेल्या रुजी आरक्षण हे रुजी सक्षमीकरण करण्यास नकीच हातभार लागला आहे. पचायत यड्याकडून लोकराड्याकडे वाटचाल करायची असेल तर स्थियाच्या सहभागामुळे विशेष लक्ष देण्याची आवश्यता आहे. माज पचायतहड्यातील स्थियानीही रुजी चळवळीचा प्रसार व प्रचार करून ग्रामीण रुजीयाना ही आर्थिक, सामाजिक व राजकीय दृष्टीकोनातून सक्षम केले पाहिजे, तरच रुजी चळवळीचा व आरक्षणाचा हेतू साध्य होईल.

संदर्भ :

- १) प्रा. लोखडे धनंजय - महिला सबलीकरण विशेषाक साक्षीबाई फुले पुणे विधापीठ, पुणे
- २) डॉ. गेल ऑफिसेट - डयोतियव फुले आणि रुजीमुकती विचार वाड-भय प्रकाशन, मुंबई.
- ३) डॉ. आगवत विद्युत - रुजी प्रश्नाची वाटचाल प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- ४) डॉ. भारती पाटील - रुजी आणि समाज हरमीस प्रकाशन, पुणे.
- ५) डॉ. यशवत सुरंग - रुजी मुकतीची पहाट, पुणे.

